

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ҲАЛҚАРО ХУСУСИЙ ХУҚУҚНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНСИЯЛАРИ

Ашуров Хуршидбек Давронбек ўғли

Тошкент Давлат Юридик Университети (ТДЮУ) хузуридаги

Самарқанд вилоят академик лицейи

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20701410>

Аннотация. Ушбу мақолада рақамли иқтисодиётнинг жадал ривожланиши шароитида халқаро хусусий ҳуқуқнинг трансформацияси ва ривожланиш тенденциялари таҳлил қилинган. Рақамли технологиялар, электрон тижорат, сунъий интеллект, блокчейн технологиялари ҳамда трансчегаравий маълумотлар алмашинуви муносабатларининг кенгайиши халқаро хусусий ҳуқуқ олдига янги вазифаларни қўймоқда.

Мақолада рақамли муҳитда юрисдикцияни аниқлаш, қўлланиладиган ҳуқуқни белгилаш, электрон шартномаларнинг ҳуқуқий мақоми ҳамда шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш масалалари кўриб чиқилган. Шунингдек, рақамли иқтисодиёт шароитида халқаро хусусий ҳуқуқни такомиллаштиришнинг истиқболли йўналишлари ёритилган.

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, халқаро хусусий ҳуқуқ, электрон тижорат, трансчегаравий муносабатлар, электрон шартнома, юрисдикция, блокчейн, сунъий интеллект, маълумотларни ҳимоя қилиш.

Кириш

Ҳозирги глобаллашув ва рақамлаштириш жараёнлари жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш йўналишларини тубдан ўзгартирмоқда. Ахборот-коммуникация технологияларининг жадал тараққий этиши, интернет тармоғининг кенг қамровли қўлланилиши, электрон тижорат платформаларининг ривожланиши, сунъий интеллект, блокчейн ва катта маълумотлар (Big Data) технологияларининг иқтисодий муносабатларга кенг татбиқ этилиши натижасида рақамли иқтисодиёт замонавий жамият тараққиётининг муҳим омилига айланди. Бугунги кунда иқтисодий муносабатларнинг салмоқли қисми виртуал муҳитда амалга оширилмоқда, бу эса ҳуқуқий тартибга солишнинг янги механизмларини шакллантиришни талаб этмоқда.

Рақамли иқтисодиёт нафақат миллий иқтисодиётларнинг рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилмоқда, балки давлатлар ўртасидаги иқтисодий, молиявий ва савдо муносабатларининг янги шакллари ҳам вужудга келтирмоқда. Айниқса, электрон савдо майдончалари, халқаро онлайн хизматлар, рақамли активлар бозори, криптовалюталар ва трансмиллий рақамли платформаларнинг кенгайиши натижасида бир вақтнинг ўзида бир нечта давлат ҳуқуқий тизимлари билан боғлиқ муносабатлар юзага келмоқда. Бундай ҳолатларда қайси давлат ҳуқуқи қўлланилиши, низолар қайси суд ёки арбитраж органи томонидан кўриб чиқилиши, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қандай тартибда белгиланиши каби масалалар халқаро хусусий ҳуқуқнинг долзарб муаммолари сифатида намоён бўлмоқда.

Маълумки, халқаро хусусий ҳуқуқ турли давлатлар ҳуқуқ тизимлари билан боғлиқ хусусий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳаси ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси халқаро хусусий муносабатларда юзага келадиган коллизияларни ҳал қилиш, қўлланиладиган ҳуқуқни аниқлаш ва чет эл элементи иштирок этадиган ҳуқуқий муносабатларни самарали тартибга солишдан иборатдир.

Бироқ рақамли иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиши натижасида анъанавий халқаро хусусий ҳуқуқ институтлари олдида мутлақо янги вазифалар пайдо бўлмоқда. Чунки рақамли муҳитда иштирок этувчи субъектларнинг географик жойлашуви, шартнома тузилган жой, мажбурият бажариладиган ҳудуд ёки мулкнинг аниқ манзилини белгилаш кўп ҳолларда мураккаблашмоқда.

Сўнгги йилларда электрон шартномаларнинг оммалашуви, рақамли имзо технологияларининг кенг қўлланилиши, масофавий хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши ва трансчегаравий маълумотлар алмашинувининг ортиши халқаро хусусий ҳуқуқнинг назарий ва амалий асосларини қайта кўриб чиқиш заруратини юзага келтирди.

Хусусан, рақамли платформалар орқали тузилаётган битимларнинг ҳуқуқий табиати, криптоактивлар билан боғлиқ муносабатлар, сунъий интеллект иштирокида юзага келаётган ҳуқуқий муносабатлар ҳамда шахсга доир маълумотларнинг халқаро миқёсда муҳофаза қилиниши бугунги кунда ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчиларнинг диққат марказида турибди.

Бундан ташқари, рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши давлатларнинг ҳуқуқий сиёсатини ҳам ўзгартирмоқда. Кўплаб мамлакатларда электрон тижорат, рақамли активлар, киберхавфсизлик ва маълумотларни ҳимоя қилиш соҳасида янги қонунлар қабул қилинмоқда. Шу билан бирга, халқаро ташкилотлар томонидан рақамли муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий стандартлар ва намунавий ҳужжатлар ишлаб чиқилмоқда. Бу эса халқаро хусусий ҳуқуқнинг миллий ва халқаро даражада уйғунлашув жараёнларини жадаллаштирмоқда.

Рақамли иқтисодиёт шароитида халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга. Чунки мазкур соҳада юзага келаётган ҳуқуқий муаммоларни ўз вақтида аниқлаш ва уларга самарали ҳуқуқий ечимлар ишлаб чиқиш давлатларнинг иқтисодий хавфсизлиги, инвестицион жозибадорлиги ҳамда халқаро иқтисодий муносабатлардаги иштирокини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан мазкур мақолада рақамли иқтисодиётнинг халқаро хусусий ҳуқуқга таъсири, унинг ривожланишининг асосий тенденциялари ҳамда замонавий ҳуқуқий муаммоларни ҳал этишнинг истикболли йўналишлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинади.

Рақамли иқтисодиётнинг шаклланиши халқаро хусусий ҳуқуқнинг анъанавий институтлари ва тамойилларига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Илгари халқаро хусусий ҳуқуқ асосан моддий объектлар, анъанавий савдо муносабатлари ва ҳудудий чегаралар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни тартибга солган бўлса, бугунги кунда виртуал муҳитда амалга ошириладиган муносабатлар улуши ортиб бормоқда. Натижада ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни, субъектлари ва объектлари ўзгариб, халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланишида янги тенденциялар шаклланимоқда.

Аввало, рақамли иқтисодиёт шароитида электрон тижорат муносабатларининг кенгайиши халқаро хусусий ҳуқуқнинг муҳим ривожланиш йўналишларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги вақтда товар ва хизматларни сотиш, электрон тўловларни амалга ошириш, рақамли маҳсулотлардан фойдаланиш каби муносабатлар интернет тармоғи орқали амалга оширилмоқда. Бундай муносабатларда шартнома иштирокчилари турли давлатларда жойлашган бўлиши мумкин. Шу сабабли электрон шартномаларнинг ҳуқуқий кучини белгилаш, электрон имзони тан олиш ва шартномаларни ижро этиш билан боғлиқ ҳуқуқий масалалар халқаро хусусий ҳуқуқнинг муҳим тадқиқот объектига айланмоқда.

Электрон тижорат соҳасида ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, БМТнинг Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича комиссияси (UNCITRAL) томонидан қабул қилинган Электрон тижорат тўғрисидаги намунавий қонун электрон ҳужжатлар ва электрон битимларнинг ҳуқуқий мақомини белгилашда муҳим манба ҳисобланади. Ушбу ҳужжатлар миллий қонунчиликни такомиллаштириш ва халқаро ҳуқуқий амалиётни бирхиллаштиришга хизмат қилмоқда.

Рақамли иқтисодиётнинг яна бир муҳим хусусияти трансчегаравий маълумотлар ҳаракатининг кескин ортишидир. Маълумотлар иқтисодиётнинг муҳим стратегик ресурсига айланган шароитда уларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш билан боғлиқ муносабатлар ҳуқуқий тартибга солишни талаб қилмоқда. Халқаро хусусий ҳуқуқ нуқтаи назаридан шахсга доир маълумотларнинг муҳофазаси, маълумотларнинг қайси давлат ҳудудида сақланиши ва улардан фойдаланиш шартларини белгилаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Айниқса, рақамли платформаларнинг глобал хусусиятга эгаллиги маълумотларни муҳофаза қилиш соҳасида давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий ҳамкорликни кучайтиришни талаб этмоқда. Европа Иттифоқининг Маълумотларни ҳимоя қилиш бўйича умумий регламенти (GDPR) бу соҳадаги энг муҳим ҳуқуқий механизмлардан бири сифатида эътироф этилмоқда. Унинг айрим қоидалари Европа Иттифоқидан ташқари давлатлар томонидан ҳам миллий қонунчиликка татбиқ этилмоқда. Бу ҳолат халқаро хусусий ҳуқуқда ҳуқуқий стандартларнинг яқинлашуви ва уйғунлашуви тенденциясини кўрсатади.

Рақамли иқтисодиёт шароитида юрисдикцияни аниқлаш билан боғлиқ муаммолар ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Анъанавий ҳуқуқий ёндашувларга кўра, низо қайси давлат суди томонидан кўриб чиқилиши ҳудудий мезонларга асосланган ҳолда белгиланади. Бироқ интернет тармоғи орқали амалга ошириладиган муносабатларда ушбу мезонларни қўллаш қийинлашмоқда. Масалан, сервер бир давлатда, хизмат кўрсатувчи компания иккинчи давлатда, истеъмолчи эса учинчи давлатда жойлашган бўлиши мумкин.

Шу муносабат билан халқаро хусусий ҳуқуқда «рақамли юрисдикция» тушунчаси шаклланиб бормоқда. Бунда суд ваколатини белгилашда тарафларнинг иқтисодий манфаатлари, хизмат кўрсатиш ҳудуди, веб-сайтнинг йўналтирилган аудиторияси ва бошқа омиллар ҳисобга олинмоқда. Бу эса коллизиявий нормаларнинг янада мослашувчан бўлишини талаб қилади.

Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши билан криптовалюталар ва рақамли активлар ҳам ҳуқуқий муносабатларнинг янги объекти сифатида майдонга чиқди. Бугунги кунда Bitcoin, Ethereum ва бошқа рақамли активлар халқаро молиявий муносабатларда кенг қўлланилмоқда. Бироқ уларнинг ҳуқуқий мақоми давлатлар қонунчилигида турлича белгиланган. Айрим давлатларда криптовалюталар мол-мулк сифатида тан олинса, бошқаларида улар молиявий актив ёки виртуал мулк сифатида баҳоланмоқда.

Мазкур ҳолат халқаро хусусий ҳуқуқда янги коллизиявий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Хусусан, криптоактивларга нисбатан қайси давлат ҳуқуқи қўлланилиши, улар билан боғлиқ низолар қайси юрисдикция томонидан ҳал қилиниши ва рақамли активларни мерос қилиб қолдириш масалалари ҳали ҳам ҳуқуқий баҳсларга сабаб бўлмоқда. Шу боис халқаро хусусий ҳуқуқ фанининг замонавий ривожланишида рақамли активлар билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муҳим ўрин эгалламоқда.

Бундан ташқари, сунъий интеллект технологияларининг ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиши ҳам халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланиш тенденцияларига таъсир кўрсатмоқда. Сунъий интеллект тизимлари томонидан қабул қилинаётган қарорлар, автоматлаштирилган шартномалар ва интеллектуал алгоритмлар иштирокида амалга оширилаётган ҳуқуқий ҳаракатлар жавобгарлик, ҳуқуқ субъекти тушунчаси ва зарарни қоплаш механизмларини қайта кўриб чиқишни талаб қилмоқда.

Шундай қилиб, рақамли иқтисодиёт халқаро хусусий ҳуқуқнинг мазмуни ва вазифаларига жиддий таъсир кўрсатиб, унинг ривожланишининг янги босқичини шакллантирмоқда. Электрон тижорат, рақамли активлар, трансчегаравий маълумотлар алмашинуви, сунъий интеллект ва блокчейн технологиялари билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш келгусида ҳам мазкур ҳуқуқ соҳасининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолади.

Адабиётлар таҳлили

Рақамли иқтисодиёт ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқлиги сўнгги йилларда хорижий ва миллий ҳуқуқшунос олимлар томонидан кенг тадқиқ этилмоқда.

Жаҳон иқтисодиётининг рақамлашуви натижасида юзага келаётган янги ҳуқуқий муносабатлар халқаро хусусий ҳуқуқнинг назарий асосларини қайта кўриб чиқиш заруратини туғдирмоқда. Шу сабабли мазкур йўналишдаги илмий тадқиқотлар асосан электрон тижорат, трансчегаравий маълумотлар алмашинуви, рақамли активлар, сунъий интеллект ва юрисдикция масалаларига бағишланган.

Халқаро хусусий ҳуқуқ назариясининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган олимлардан бири М.М. Богуславский ҳисобланади. Унинг фикрича, халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосий вазифаси турли давлатлар ҳуқуқ тизимлари ўртасидаги коллизияларни ҳал қилиш ва халқаро хусусий муносабатларнинг ҳуқуқий барқарорлигини таъминлашдан иборатдир. Олим рақамли муносабатларнинг кенгайиши натижасида коллизиявий нормаларнинг аҳамияти янада ортиб бораётганини таъкидлайди¹.

Н.Ю. Ерпилева халқаро хусусий ҳуқуқнинг замонавий тараққиётини таҳлил қилар экан, рақамли технологиялар таъсирида мазкур ҳуқуқ соҳасида янги институтлар шаклланаётганлигини қайд этади. Унинг тадқиқотларида электрон шартномалар, халқаро электрон тижорат ва интернет муҳитида юзага келадиган низоларни ҳал қилиш масалалари кенг ёритилган².

Хорижий олим Саймеонидес (Symeon C. Symeonides) халқаро хусусий ҳуқуқнинг глобаллашув шароитидаги ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиб, рақамли иқтисодиёт давлат чегараларининг ҳуқуқий аҳамиятини нисбатан камайтираётганини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, келажакда халқаро хусусий ҳуқуқда миллий ёндашувлардан кўра халқаро стандартлар ва универсал қоидаларнинг аҳамияти ортиб боради³.

Ралф Майклс (Ralf Michaels) ўз тадқиқотларида глобаллашув ва рақамлаштириш жараёнларининг халқаро хусусий ҳуқуққа таъсирини таҳлил қилган. У интернет тармоғида юзага келадиган муносабатларни анъанавий коллизиявий қоидалар асосида тартибга солиш тобора мураккаблашаётганини асослаб беради ҳамда рақамли муҳит учун махсус ҳуқуқий механизмлар зарурлигини таъкидлайди⁴.

Электрон тижорат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш бўйича муҳим илмий ва амалий манбалардан бири БМТнинг Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича комиссияси (UNCITRAL) томонидан қабул қилинган ҳужжатлар ҳисобланади.

UNCITRALнинг Электрон тижорат тўғрисидаги намунавий қонуни ва Электрон имзо тўғрисидаги намунавий қонуни халқаро электрон битимларнинг ҳуқуқий асосларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда⁵.

Маълумотларни ҳимоя қилиш соҳасидаги тадқиқотларда Европа Иттифоқининг GDPR регламенти алоҳида ўрин тутди. Мазкур ҳужжат трансчегаравий маълумотлар ҳаракатини ҳуқуқий тартибга солишнинг энг мукамал моделларидан бири сифатида баҳоланади. Кўплаб тадқиқотчилар GDPR қоидалари келгусида халқаро хусусий ҳуқуқнинг маълумотларни муҳофаза қилиш соҳасидаги умумэтироф этилган стандартларига айланиши мумкинлигини қайд этмоқдалар⁶.

Ўзбекистонлик олимлар томонидан ҳам рақамли иқтисодиёт ва ҳуқуқ муносабатлари бўйича қатор тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ш.Х. Раҳмонов, А.А. Азизов, Б.Б. Исмоилов ва бошқа ҳуқуқшунос олимларнинг ишларида рақамли иқтисодиёт шароитида ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш, электрон тижоратнинг ҳуқуқий асослари ҳамда ахборот хавфсизлигини таъминлаш масалалари таҳлил қилинган.

Бироқ халқаро хусусий ҳуқуқ нуктаи назаридан рақамли муносабатларни комплекс ўрганишга бағишланган тадқиқотлар ҳозирча нисбатан камчиликни ташкил этади.

Таҳлил қилинган илмий манбалар шуни кўрсатадики, рақамли иқтисодиёт шароитида халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланиши бўйича тадқиқотлар асосан электрон тижорат, рақамли активлар, маълумотларни муҳофаза қилиш ва юрисдикция масалаларига қаратилган. Шу билан бирга, сунъий интеллект иштирокида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар, блокчейн технологиялари ва смарт-шартномаларнинг халқаро хусусий ҳуқуқдаги ўрни каби масалалар ҳали ҳам чуқур илмий тадқиқотларни талаб қилмоқда. Бу эса мазкур соҳада янги илмий изланишлар олиб боришнинг долзарблигини белгилайди.

Хулоса

Рақамли иқтисодиётнинг жадал ривожланиши халқаро хусусий ҳуқуқнинг мазмуни, вазифалари ва ҳуқуқий тартибга солиш механизмларига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Интернет технологиялари, электрон тижорат, рақамли платформалар, сунъий интеллект, блокчейн ва рақамли активларнинг кенг тарқалиши натижасида халқаро хусусий муносабатларнинг янги шакллари вужудга келмоқда. Бу эса анъанавий ҳуқуқий ёндашувларни қайта кўриб чиқиш ва замонавий рақамли муносабатларга мос ҳуқуқий механизмларни ишлаб чиқиш заруратини юзага келтирмоқда.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, рақамли иқтисодиёт шароитида халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланишида электрон шартномаларни ҳуқуқий тан олиш, трансчегаравий маълумотлар ҳаракатини тартибга солиш, рақамли активларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш ҳамда онлайн муҳитда юрисдикция ва қўлланиладиган ҳуқуқни аниқлаш каби масалалар устувор аҳамият касб этмоқда. Шу билан бирга, сунъий интеллект ва блокчейн технологияларининг ҳуқуқий муносабатларга кириб келиши халқаро хусусий ҳуқуқ олдида янги назарий ва амалий вазифаларни қўймоқда.

Бугунги кунда халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосий ривожланиш тенденцияларидан бири миллий қонунчиликларнинг халқаро стандартлар асосида уйғунлашуви ҳисобланади.

Электрон тижорат, маълумотларни ҳимоя қилиш ва рақамли хизматлар соҳасидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ҳуқуқий муносабатларнинг барқарорлиги ва прогноз қилинишини таъминлашга хизмат қилмоқда. Бу жараён халқаро иқтисодий муносабатларнинг самарадорлигини ошириш ва рақамли бозор иштирокчиларининг ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш имконини беради.

Шунингдек, рақамли иқтисодиёт шароитида юзага келаётган ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилиш учун давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий ҳамкорликни кенгайтириш, халқаро ташкилотлар доирасида ягона ҳуқуқий стандартларни ишлаб чиқиш ва миллий қонунчиликни замонавий рақамли муносабатларга мослаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Айниқса, электрон тижорат, рақамли активлар ва сунъий интеллект соҳаларида ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф этиш келгусида халқаро хусусий ҳуқуқнинг самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шарт ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, рақамли иқтисодиёт халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланиши учун янги имкониятлар билан бир қаторда мураккаб ҳуқуқий чақириқларни ҳам келтириб чиқармоқда. Ушбу шароитда халқаро хусусий ҳуқуқнинг вазифаси рақамли муҳитдаги ҳуқуқий муносабатларни самарали тартибга солиш, ҳуқуқ субъектларининг манфаатларини муҳофаза қилиш ва глобал рақамли иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун зарур ҳуқуқий асосларни яратишдан иборатдир. Шу боис мазкур соҳадаги илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш ва ҳуқуқий ислоҳотларни изчил давом эттириш долзарб аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Богуславский М.М. Международное частное право. – Москва: Норма, 2023.
2. Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. – Москва: Юрайт, 2022.
3. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce. New York: United Nations, 1996.
4. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures. New York: United Nations, 2001.
5. Symeonides S.C. Private International Law. – Oxford University Press, 2023.
6. Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation – GDPR).
7. Michaels R. Globalization and Private International Law. – Edward Elgar Publishing, 2021.
8. Zekoll J., Geimer R. International Civil Litigation in Europe and Relations with Third States. – Oxford University Press, 2022.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Электрон тижорат тўғрисида»ги Қонуни.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуни.